

«МАЙСТЕРНІ» З ОБРОБКИ КРЕМЕНЮ ТА СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА В ТРИПІЛЬСЬКІЙ КУЛЬТУРІ ЕТАПУ VI

У пропонованій роботі розглядається питання «майстерень» в контексті існування спеціалізованих виробничих поселень трипільської культури. Виокремлюється спеціалізація у напрямку видобутку сировини, а не кременеобробки на етапі VI.

Ключові слова: кременеобробка, Трипілля, майстерні, спеціалізація, обмін.

З відкриттям та дослідженням шахт по видобутку кременю на Дністрі, та таких пам'яток як Незвисько, Поливанів Яр, Бодаки тощо, точаться дискусії з приводу спеціалізації виробництва, або «общинного ремесла»¹. Одні дослідники вважають що існували майстри-кременярі, які, в межах власної общини, за роботу мали утримання. Інші ж висловлювали думку про існування поселень, що спеціалізувались на кременеобробці («поселення-майстерні»). Особливо гостро це питання було поставлене у другій половині минулого століття під час досліджень поселення Бодаки, яке знаходиться поруч із виходами якісного кременю². Домінуючою стала думка не тільки про спеціалізовані майстерні та експортування сировини за їхні межі, а й про спеціалізацію цілих поселення³. Але виникає кілька питань: в який час виділяються спеціалізовані майстерні та за яким критерієм можна визначити спеціалізацію поселення («поселення майстерні»), де основним видом господарської діяльності були б обробка кременю та її експорт?

Під час досліджень деяких пам'яток як у Середньому Подністров'ї так і в інших регіонах, вчені неодноразово виділяли «майстерні» за межами жител, і «житла майстрів» в системі поселень⁴. Чи можемо ми прийняти це за ознаку спеціалізації всього поселення?

На думку Н. М. Скакун та О. В. Цвек, інтенсивний видобуток сировини призвів до появи майстерень, що в свою чергу дало поштовх до утворення спеціалізованих поселень⁵. О. К. Черниш на основі результатів досліджень поселення Поливанів Яр, висунула припущення, що у місцях видобутку сировини влаштувалась велика майстерня де проводилось виробництво «заготовок та нуклеусів»; придатні заготовки переносились у житла, де у спеціально відведених для цього місцях («робочі місця») продукувались знаряддя. Дослідниця стверджує, що поява подібних робочих місця фіксується ще у ранньому Трипіллі, проте великі «общинні майстерні» виникають лише з періоду VI⁶.

Спеціалізація в обробці каменю, на думка Д. В. Кіосака, виникає ще в кінці раннього Трипілля⁷, коли відбувається перехід від мікролітичної техніки до виробництва макропластин – від ручного відтиску до техніки отримання платівок за допомогою посередника, а в подальшому і посиленого відтиску. На нашу думку, більш прийнятною є саме така теза, адже немікролітичні техніки не мали на меті «економію сировини». В цьому контексті згадаємо поселення періоду VI Ожеве-Острів.

На основі результатів просторового аналізу з першого, третього, четвертого, п'ятого, шостого та сьомого жител, були виділені «рухомі елементи інтер'єрів»⁸. Це були місця, де проходило виробництво та утилізація знарядь (або «робочі місця»). Такі місця розташовувались ліворуч, або праворуч на відстані близько двох метрів від входу до житла. Локація зброї та зернотерок в декількох житлах, змінюються. Так, у житлах № 1, 7 ці категорії інвентарю зберігають свою локалізацію поруч із входом. У житлах № 5, 6 концентрації зміщується до торцевої стіни.

Зазначимо, що не тільки на Ожеве-Острів фіксується подібна ситуація. На синхронних поселеннях Незвисько, Берново-Лука, Поливанів Яр III, були зафіксовані компактні скупчення кременю біля печі та навпроти неї – також біля входу (таке розташування робочих місць зберіглось і у пізніших нашаруваннях Поливанового Яру). Так само, на цих і на багатьох інших поселеннях фіксуються скупчення кременю між площадками. Д. В. Кіосак справедливо називає такі скупчення «зонами евакуації»⁹.

«Житло майстра», яке виділила Т. А. Попова на поселенні Поливанів Яр III, має аналогію і у Ожеве-Острів в контексті «робочих місць». Це третя площадка поселення Ожеве-Острів. Якщо

у житлах, що розглядались вище, знаходилось по одному, максимум по два робочих місця, то на третій площадці їх як мінімум п'ять. Вище наведені факти свідчать про роботу декількох майстрів у споруді.

Треба відзначити, що схожі риси у способі використання внутрішнього простору будівлі при-таманні і для інших поселень трипільської культури, серед яких Ленківці, Копанка, Кринички, Ломачинці, Василівка та ін.

Локалізацію кременю у житлах біля входу (печі) можна інтерпретувати як «домашнє виробництво». Мешканці кожної із споруд, незалежно один від одного, забезпечували власні потреби у виробництві знарядь. Стародавня людина, яка займалася розщепленням кременю (використовуючи прості прийоми), у межах власного дому не потребувала технологічної спеціалізованої підтримки. Виключенням може бути лише видобуток сировини.

Якщо говорити про виробництво як ремесло («общинне виробництво»), то автор звертає увагу як на третій площадці поселення Ожеве-Острів розповсюджуються вістря. Вони розміщувались по колу. Тобто, ми бачимо беззаперечне підтвердження того, що був не один майстер. В цьому контексті автор під терміном «общинне виробництво» розуміє обробку каменю кількома групами жителів поселення, за для забезпечення власних потреб, а не як спеціалізацію і ні в якому разі не на обмін. Продукція отримана в цьому житлі забезпечувала потреби «майстрів» або, усієї громади. Так, частина виробів, скоріш за все, йшла на функціонування «власного» господарського комплексу. Інша частина продукувалась для усього колективу. Як приклад наведемо розповсюдження вістрів – вони не концентруються в одній частині споруди, а зафіксовані по всій її площі, відтак їхнє виробництво було зумовлене потребою не однієї конкретної сім'ї, а всієї громади. Навряд чи «майстри» експортували вироби, що були необхідними у власних господарських комплексах.

Відтак, третє житло – житло майстерня, було невід'ємною частиною життя поселення Ожеве-Острів та необхідним лише в його межах і не мало на меті експортування. Виявлені «робочі місця» або «рухомі елементи інтер'єрів», що були пов'язані з кременеобробкою, ми сприймаємо як *майстерні на території поселень*, а готова продукція була необхідна лише в межах цих поселень.

По іншому, вочевидь, виглядала ситуація із сировиною. На думку О. В. Цвек крем'яна індустрія складається з двох складових: видобуток сировини та обробка кременю¹⁰. Під видобутком сировини мається на увазі шахтний спосіб видобутку (як приклад наводяться печери Білої Гори, Вишневої, Коробчине тощо), та розробки відкриті (Бодаки). Інтенсивне, неекономне використання ресурсів (яке почалось зі зміною технік – мікролітичної на макролітичну та біфасіальну) передбачало швидке виснаження родовищ, що виходили на поверхню та неглибоких покладів. Т. А. Попова, на поселенні Поливанів Яр III, зафіксувала скупчення крем'яних жовен, що були втиснуті у глину. Виявлені жовна мали по декілька сколів – пробні зняття для перевірки якості сировини та задля впевненості, що жовна всередині мають мінімум вад. Дослідниця пояснила це технічним прийомом, який передбачав збереження сировини у гарному (непересушеному) стані. Хоча О. В. Цвек і дає цьому явищу оцінку ритуального характеру, ми схильні погоджуватись із думкою Т. А. Попової.

Приблизно 2/3 виявлених жовен на поселенні Ожеве-Острів мають подібні до жовен Поливанового Яру тестові сколи. Це свідчить про те, що була певна група людей, яка займалась видобуванням сировини. На користь цієї тези, пригадаємо ще одну особливість. Виходи світло-сірого крейдового кременю із білими вкрапленнями (група 1), виходи якого були зафіксовані на березі Дністра, місцевим ранньотрипільським населенням Бернашівки I не використовувались. Натомість, на поселенні Ожеве-Острів, що знаходиться навпроти вище згаданої пам'ятки, активно використовувались поклади цього кременю. Це передбачало, що необхідно було подолати шлях через Дністер, виявити необхідні виходи сировини, перевірити на якість, отримати необхідну кількість, а також визначити її цільове призначення (в основному така сировина використовувались для продукування біфасів, або навчання) тощо. Необхідно було обстежити декілька місцезнаходжень, де фіксувались виходи різного кременю, і цілком ймовірно, що певна група людей просто не мала часу для проведення інших господарських операцій. Вірогідно, саме з цього моменту (фінал Трипілля А) починається утворення крем'яної, або краще кременедобувної спеціалізації. Але у цьому процесі була зайнята лише невелика частина громади поселення (доречі, обмін сировиною, а не готовою продукцією, відомий і за етнографічними даними).

Цікаве спостереження провів Б. А. Василенко, досліджуючи штольні з видобутку сировини біля с. Буківне, Тлумацького р-ну, Івано-Франківської обл. Він називає поселення неподалік ви-

ходів кременю «спеціалізованими», проте є одна цікава особливість. Біля штолень були виявлені «майстерні-майданчики», де проводилась первинна обробка сировини. А між штольнями та поселеннями дослідник виявив шість майстерень («відкритого типу»), на яких проводилась вторинна обробка: «виготовлення пластин напівфабрикатів та самих знарядь»¹¹. На нашу думку, це є свідченням того, що невелика група мешканців поселень працювала у «фаховому» напрямку – видобутку якісної сировини і за певних умов у її обробці. Як порівняння можна навести приклад мідних копалень Аї-Бунар, де у добуванні сировини брала участь лише невелика обізнана група спеціалістів.

Правий Д. В. Кіосак, стверджуючи, що перехід до продукування широких пластинчастих виробів призвів до виокремлення спеціалізації у кременеобробці. Проте, на нашу думку, пріоритетним у процесі спеціалізації виступає саме видобуток сировини. Використання «шахт» із видобутку кременю дослідники фіксують з періоду VI, а ті виробки, що вважались, почали розроблятися в пізньому Трипіллі, також могли існувати вже раніше. Це, наприклад, стосується поселення Ожеве-Острів. Поруч із с. Ожеве, в ур. Щовб, були зафіксовані виробки віднесені до пізнього Трипілля. Проте, цілком імовірно, що частину сировини населення періоду VI вже брало звідти.

Перейдемо тепер до питання «спеціалізованих поселень». На Дністрі відомий ряд як синхронних так і різночасових поселень, що знаходились у відносній близькості від кременедобувних шахт (штолень) та виходів кременю. Наприклад, біля с. Студениця було зафіксовано 8 штолень, біля с. Буківна 277 штолень. На багатьох з цих поселень, як і у Бодаках, відомо по декілька тисяч кам'яних артефактів, що відображають повний цикл виробництва знарядь. Наврядчи всі ці поселення спеціалізувались на видобутку та виробництві кам'яних заготовок, які в подальшому експортували в інші регіони. Зрозуміло, що мова йде про різну сировинну базу – середньодністровський кремій дуже строкатий, абсолютно різний за якістю та властивостями, проте трапляється не гірший за волинський кремій (особливо у верхів'ях Дністра). Досі побутує думка про експорт дністровської сировини та знарядь не тільки у Побужжя, а й на територію Румунії¹². Іноді, подібність крем'яної сировини Пруту та Дністра призводила і до помилкових суджень, щодо експорту кременю з Дністра. Дослідники відмічають необхідність проведення петрографічних аналізів для визначення регіону, звідки потрапляла на поселення відповідна сировина¹³.

Дослідження Є. В. Пічура та П. С. Шидловського яскраво свідчать проти твердження, що імпортований кремій міг задовольнити нормальне існування господарства, в тому числі і на поселеннях гігантах. Дослідники слушно звертають увагу на те, що у кожному регіоні, де існували трипільські поселення, у відносній близькості були виходи «власного» кременю¹⁴. Хоча в багатьох випадках і виокремлюється імпортована сировина, але її кількість є незначною.

Виникає питання, за яким критерієм визначається спеціалізація поселення:

- за близькістю до виходів сировини? – але майже всі поселення розташовувались у відносній близькості до них. В той же час і відстані інтерпретуються по різному. На нашу думку, вибір розташування поселень залежав, головним чином, від наявності необхідних ресурсів для існування поселення: придатні землі для її обробки та пасовиськ, водні ресурси та, для раннього Трипілля, судячи з мисливського інструментарію, ще й зручні місця для полювання;

- за кількістю артефактів? – тоді поселення і раннього Трипілля можна сприймати як поселення-майстерні. Якщо сировина приносилась безпосередньо на поселення, ми будемо мати повний цикл виробництва, якщо ж на відповідних виходах кременю відбувалась його первинна обробка (що і було зафіксовано в Буківні Б. А. Василенком) ми будемо мати на поселеннях певні заготовки. Необхідно враховувати і те, що кремій, на етапі VI починають «прибирати»;

- за співвідношенням кам'яних артефактів та, наприклад, керамічного посуду? – відходи від крем'яного виробництва можуть сягати кількох тисяч, а то і десятків тисяч одиниць (і вони є зазвичай найчисельнішими в колекціях). Проте відходи не є показником того, скільки знарядь було виготовлено та використано, відходи показують технологію розщеплення, тому на наш погляд порівнювати ці дві категорії інвентарю – кераміки та каменю, є дещо некоректним;

- за співвідношенням окремих категорій кам'яного інвентарю з основним масивом знарядь? – той набір знарядь, який знаходять дослідники є цілком звичайним;

- чи можемо ми приймати наявність «робочих місць» чи значну кількість «майстерень» на поселенні як критерії для виділення «поселень майстерень»? Судячи з усього, як було показано на прикладі поселення Ожеве-Острів та Поливанів Яр, це є показником існування власне «майстерень», а не спеціалізованого поселення.

Велика кількість нуклеусів на поселеннях (зокрема Бодаки) може пояснюватись тим, що конкреція утилізувалась не до кінця. Тобто надлишок пластівчастих заготовок був мінімальним.

Можливо розробка крем'яних «шахт» була орієнтована не на експорт, а на задоволення власних потреб мешканців окремо взятого поселення чи регіону, в якому знаходилось поселення. Лише невелика частина йшла на «імпорт». Вважаємо, що лише невелика група населення, займалась видобутком та цілеспрямованим експортом якісної сировини (чи готових виробів). І саме петрографічні дослідження дадуть можливість встановити на яку відстань розповсюджувалась така продукція.

На нашу думку, спеціалізація розвинулась наступним чином: в момент переходу до виробництва макропластин (кінець раннього Трипілля – початок середнього) гостро постало питання про сировину, адже виробництво великих платівок та біфасіальних вістер вимагало нуклеусів потрібних пропорцій та відповідних конкрецій кременю. Це призвело до активної розробки покладів кременю і дало поштовх утворенню шахтних виробок. Останні вимагали чималих зусиль, часу та навичок. Так, утворюється невелика група людей з поселення (чи з групи поселень в окремо взятому мікрорегіоні), яка спеціалізувалась на видобутку сировини. Цей процес розпочався в кінці Трипілля А та на початку ВІ. На певному етапі така група могла займатись експортом як сировини, так і готових виробів, проте, скоріше це було на міжплеменному, локальному рівні. В кожному регіоні, де проживали трипільські колективи, відмічаються «центри кременеобробки» на кшталт Бодаків. Проте, на нашу думку, виділення спеціалізованих поселень є дещо передчасним.

¹ Бибииков С. Н. О ранних формах ремесленного производства // Домашние промыслы и ремесло. – Л., 1969. – С. 9; Пічкур Є. В., Шидловський П. С. До питання про роль місцевого та імпортного (волинського) кременю в кременеобробці трипільських племен Буго-Дніпровського межиріччя // Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г. – К.-СПб., 2005. – С. 109–123; Скакун Н. Н. Бодаки – один из центров кремнеобрабатывающего производства на Волыни // Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г. – К.-СПб. – 2005. – С. 64–80.

² Скакун Н. Н. Бодаки – один из центров кремнеобрабатывающего производства на Волыни // Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г. – К.-СПб., 2005. – С. 64–80.

³ Василенко Б. А. Видобування і обробка кременю на правобережжі Верхнього Подністров'я в енеоліті // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX Республіканської конференції. – К., 1989. – С. 38–39.

⁴ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА. – 1961. – № 84. – 228 с.; Попова Т. А. Кремнеобрабатывающее производство трипольских племен (по материалам поселения Поливанов Яр) // Первобытная археология – поиски и находки. – К., 1980. – С. 145–163.

⁵ Цвек Е. В. К вопросу об индустрии кремня у населения трипольской общности // Stratum plus 2012. – № 2. – С. 211–224; Скакун Н. Н. Бодаки – один из центров кремнеобрабатывающего производства на Волыни // Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г. – К.-СПб., 2005. – С. 64–80.

⁶ Черныш Е. К. Трипольские мастерские по обработке кремня // КСИА. – Вып. 111. – 1967. – С. 60–66.

⁷ Киосак Д. В. К интерпретации кремнеобработки Прекукутени-Триполья А // Tyragetia 1. – 2016. – С. 147–163.

⁸ Радомський І. С. Аналіз просторового розповсюдження кам'яних артефактів на поселенні трипільської культури Ожеве-Острів // Vita Antiqua. – № 9. – С. 194–205.

⁹ Кіосак Д. В. Модуси трипільської кременевої індустрії етапу В1 // Записки історичного факультету. – 2016. – Вип. 27. – С. 66–82.

¹⁰ Цвек Е. В. К вопросу об индустрии кремня у населения трипольской общности // Stratum plus 2012. – № 2. – С. 211–224.

¹¹ Василенко Б. А. Видобування і обробка кременю на правобережжі Верхнього Подністров'я в енеоліті // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX Республіканської конференції. – К., 1989. – С. 38–39.

¹² Гусев С. М. Трипільська культура Середнього Побужжя. – Вінниця, 1995. – 304 с.

¹³ Crandel O. M. Vornicu D.-M. Aspects of long distance trade by the Precucuteni Culture // Tangensies. Transylvanian review. – Vol. XXIV. – N 2. – 2015. – P. 85–108.

¹⁴ Пічкур Є. В., Шидловський П. С. Комплекс кременеобробки поселення Пекарі ІІ // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. – К., 2003. – С. 121–128; Пічкур Є. В., Шидловський П. С. До питання про роль місцевого та імпортного (волинського) кременю в кременеобробці трипільських племен Буго-Дніпровського межиріччя // Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г. – К.-СПб., 2005 – С. 109–123.

В статье рассматривается вопрос «мастерских» в контексте существования специализированных производственных поселений трипольской культуры. Выделяется специализация по выработке сырья, а не кремнеобработки на этапе В1.

Ключевые слова: кремнеобработка, Триполье, мастерские, специализация, обмен.

The proposed article addresses the issue of «workshops» in the context of the existence of specialized industrial settlements of Trypillian culture. There is a specialization in the production of raw materials, rather than flint processing at stage B1.

Keywords: flint knapping, Trypillia, workshops, specialization, exchange.